

Ірина Застава, к. політ. н.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА: СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Iryna Zastava, PhD in Political science

V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

DEMOCRATIZATION OF SOCIETY: ESSENCE AND FEATURES OF REALIZATION IN CONDITIONS OF GLOBALIZATION

The main features of manifestation and realization of democratization of society in conditions of globalization were identified. The essence of the concept «democratization of society» was determined, and it was also established that the process of democratization is impossible without the democratization of society itself at different levels of social and political life. The main directions and three main types of conditions for the democratization of society were considered. It has been determined that the simple copying of Western standards does not always produce an effective result since the success of democratization processes and, consequently, the introduction of new democratic institutions can hardly be effective without taking into account the specifics of the cultural and historical traditions of a particular society. It was noted that the process of democratization itself should begin with the democratization of society, and then gradually move to the democratization of political institutions.

Keywords: democratization, society, globalization, political process, political system, democracy, democratic values.

Процес демократизації, що розпочався у XIX ст. у країнах Західної Європи та Північної Америки, у XX ст. має тенденцію до глобального виміру. Більш динамічніше демократичні процеси розвивалися після Другої світової війни та наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX ст. Останній період пов'язаний з радикальними політичними змінами в державах Південної й Центрально-Східної Європи та колишньому СРСР. На початку третього тисячоліття доля людства виявилась тісно пов'язаною із ліберальною демократією. Актуальність теми зумовлена насамперед тим, що наприкінці XX ст. визначився курс на активізацію демократизаційних процесів. Із поширенням процесів демократизації на сучасному глобальному просторі, вихідні характеристики політичних режимів, що зазнавали трансформаційних впливів, стали суттєво відрізнятися. До «класичних» політичних режимів додалися нові режими всіх різновидів: від посттоталітарних автократій до ліберальної моделі та «гібридних» різновидів демократії¹. Таким чином, науковці почали активно досліджувати особливості демократизаційних процесів, та визначили, що цей процес починається з демократизації самого суспільства. Як правило, маються на увазі суспільства, що не мають демократичного устрою (посттоталітарні, поставторитарні, ієрархічні суспільства, тощо)².

Кінець XX ст. означився введенням в політичну науку нової теоретичної парадигми «хвиль демократизації», в контексті якої проводиться оцінка демократизаційних процесів країн, що стали на шлях демократичного розвитку. Як зазначав С. Хантінгтон, «хвиля демократизації – це група переходів від недемократичних до демократичних режимів, що відбуваються у певний період часу та кількісно істотно переважають переходи в протилежному напрямку в даний період часу»³. Наразі, Україна перебуває у процесі переходу до демократії, який обумовлений не просто розбудовою

¹ Ильин, М.В. (1996) Демократия и демократизация. *Полис*, 5, 96, 146–162.

² Held, D. (2006). *Models of democracy*. Stanford: Stanford University Press (Third Edition), 408.

³ Хантінгтон, С. (2005). *Три хвилі демократизації*. Київ: Смолоскип, 574–582.

демократичної політичної системи, а докорінним переосмисленням суспільством всього попереднього політичного та соціально-економічного розвитку. За таких умов комплексна оцінка процесу демократизації в Україні, стану та перебігу внутрішніх перехідних процесів її політичної системи, а також перспектив становлення демократії постає як одне з найважливіших завдань вітчизняної політичної науки.

Постановка проблеми спирається на результати наукових досліджень західних та вітчизняних теоретиків у різних галузях суспільно-політичного знання, що присвячені виявленню особливостей перебігу демократичних процесів, специфіки формування інститутів демократії, укорінення демократичних цінностей у суспільстві тощо (Є. Бистрицький, Е. Гідденс, Р. Даль, Г.О'Доннел, Г. М. Куц, О.І. Романюк, Ф. Фукуяма, Ф.А. фон Хайєк, С. Хантінгтон, Л. Харрісон, Д. Хелд, Ф. Шміттер, П. Штомпка, Й. Шумпетер та ін.). У проблематиці демократичного дискурсу кінця ХХ ст. на передній план вийшли проблеми демократизації та посткомуністичних трансформацій (Р. Арон, В. Гельман, Л. Даймонд, Р. Даль, Р. Дарендорф, М.В. Ільїн, Т. Карозерс, Т. Кузьо, А.Ю. Мельвіль, В.І. Пантін, А. Пшеворський, Д.А. Растоу та ін.).

Найчастіше в загальному сенсі демократизацію розглядають як перехід від недемократичних форм правління до демократичних. За визначенням політологічного словника, «демократизація» – це сукупність процесів, пов'язаних зі становленням політичних прав та громадянських свобод членів суспільства, запровадженням електорального механізму функціонування урядової влади та подальшим вдосконаленням його інституційних та правових засад¹. Таким чином, сам процес демократизації має починатися з демократизації суспільства, а вже потім плавно переходити до політичних інститутів. Існує світова практика, коли цей процес починався з другого етапу, а суспільство не було готове до втілення демократичних принципів. Дослідники відзначають, що сучасний етап демократизації характеризується низкою особливостей, які з'явилися як підтвердження складності і багатозначності розглянутого процесу. У зв'язку з цим науковці виділяють власне демократизацію як процес появи демократичних інститутів та практик, і консолідацію демократії, як можливий підсумок демократизації, що передбачає перехід до сучасної демократії на основі укорінення демократичних інститутів, практик і цінностей у суспільстві.

У сучасній політичній науці існує концепція, пов'язана з розробкою теорії прямої, або безпосередньої демократії, яка отримала назву «демократії участі» або «партиципаторної демократії». Слід зазначити, що при всій своїй ідеалістичності, теорії Ж.-Ж. Руссо, Дж. Дьюї, Дж. Ст. Мілля стали базисом для сучасної концепції партиципаторної демократії, яка також заснована на активній, «розвиваючій» участі громадян в суспільно-політичному житті². Модель партиципаторної демократії пов'язана з обґрунтуванням необхідності широкої демократизації сучасної західної демократії, формуванням нового типу громадянина, створенням розгалуженої мережі осередків місцевого самоврядування і реорганізацією політичних партій в масові рухи, а також демократизацією самого суспільства. Також ця модель спрямована на встановлення режиму прямої або безпосередньої демократії. Один із авторів цієї теорії, Б. Барбер відзначає: «Пряма демократія вимагає не просто участі, а громадянської підготовки та громадянської чесноти для ефективної участі в обговоренні і ухваленні рішень. Демократія участі, таким чином, розуміється як пряме правління освічених громадян, які розуміють та приймають основні принципи демократії. Громадяни – це не просто приватні індивіди, які діють в приватній сфері, а добре інформовані суспільні громадяни, які віддалилися від своїх виключно приватних інтересів настільки, наскільки суспільна сфера віддалена від приватної. Демократія – це не стільки правління народу або правління мас, скільки правління освічених громадян»³.

Модель легальної демократії багато в чому витікає із захисної демократії з її основним принципом „laissez faire”. Прихильники цієї теорії (Р. Нозік, Ф.А. фон Хайєк), як і в інших теоретичних моделях демократії, виступають за відділення держави від громадянського суспільства і принципів правової держави. Крім того, в процесі демократизації відмінність між цими аспектами

¹ Требін, М.П. (ред.) (2015). *Політологічний енциклопедичний словник*. Харків: Право, 816.

² Застава, І.В. (2007). Витоки ліберально-демократичних ідей: огляд концептуальних підходів. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»*, 785 (10), 07, 116–122.

³ Головка, І. В. (2010). *Ліберальна демократія: умови формування та специфіка становлення*. Чернівці: б.в., 248.

поступово зникає. Проте, саме невідповідність інституціональних і процесуальних сфер у культурі суспільства або переважаючи в ньому політичні цінності, обумовлюють як періодичні кризи в розвинених демократіях, так і непослідовність та суперечливість демократизації в перехідних суспільствах. Більшість з існуючих моделей демократії акцентують увагу або на різних аспектах демократії, або на різних цінностях, таких як, цінність свободи у Ф. А. фон Хайєка або цінність політичної конкуренції у Й. Шумпетера¹.

Демократизація охоплює різні сфери суспільного і державного життя, пов'язана з перетворенням суспільства як в цілому, так і його окремих складових. Основними напрямками демократизації суспільства є²:

- дедалі ширша участь громадян в управлінні справами суспільства і держави шляхом створення умов для прояву ініціативи окремих осіб, представницьких органів влади, громадських організацій, трудових колективів, розвитку самоврядування суспільства;
- постійне зміцнення законності і правопорядку, правової основи державного і суспільного життя;
- розширення гласності;
- регулярний врахування громадської думки при обговоренні та вирішенні державних і громадських справ;
- вдосконалення виборчої системи.

Під час того як нові демократичні суспільства намагаються здійснити політичну, економічну і соціальну трансформацію своїх країн, розширити права і свободи своїх громадян, стає очевидним, що успіх цих починань в майбутньому залежить від того, наскільки швидко і глибоко принципи і інститути демократії укореняться в серцях і умах громадян. Ідеали свободи, які підняли народи на боротьбу проти гноблення, зможуть вкоренитися у суспільстві, тільки якщо люди дізнаються і оцінять сенс демократії, тільки якщо вони зрозуміють, що значить жити у демократизованому суспільстві і які необхідні зміни в інститутах та поведінці громадян, щоб таке суспільство змогло існувати і забезпечити своє процвітання. Тільки якщо кожне покоління зрозуміє цінність і сенс демократії, цій формі правління будуть забезпечені успіх і стабільність³. Отже, демократизація веде до мінімізації конфліктності в суспільстві. Практика пострадянських трансформаційних процесів показує, що від проголошення демократичних цінностей до їх реалізації, впровадження в суспільну і політичну практику існує певний історичний період. Жодна з пострадянських країн не зробила крок відразу в демократію, та й не могла цього зробити, тому що були відсутні необхідні для демократії передумови (економічні, соціально-політичні, соціокультурні).

Наразі, науковці дійшли висновку, що для стабільної демократії необхідна наявність мінімального рівня добробуту громадян. Однак деякі дослідники, наприклад, С. Хантінгтон, вважають, що вирішальне значення має не стільки рівень економічного розвитку країни і доходів її громадян, скільки рівень соціально-економічної модернізації. С. Хантінгтон зазначає, що економічний ринок як одна з умов формування економічних передумов демократії може мати як позитивний, так і негативний вплив на розвиток демократії⁴. Так позитивний вплив економічного ринку на демократію проявляється в наступному: ринок сприяє економічному зростанню, підвищенню рівня добробуту, а добробут забезпечує стійкість демократичних інститутів; ринок привчає людей до самостійного вибору пріоритетів і відповідальності і тому є важливим для формування здатної для вирішення суспільних завдань особистості і т.п. З іншого боку, ринок є сферою, яка породжує і підтримує нерівність. Створення економічних передумов демократії передбачає створення оптимальних умов для формування середнього класу, підвищення відповідальності держави за рівень життя і соціальний розвиток людей. Такі глобальні європейські цінності, як свобода, верховенство права, демократія, соціальна справедливість, а також гуманізація політичного процесу, політична стабільність, демократизація публічної влади, політичні традиції постають елементами повсякденної свідомості громадян, та мають відповідати їхньому розумінню втілення соціальної справедливості в життя⁵.

¹ Мізес, Л.Ф. (2002). *Сутність «laissez-fair»*. Київ : Смолоскип, 739–741.

² Романюк, О. (2004). Транзитивні демократії (про визначення характеру політичних режимів перехідних суспільств). *Людина і політика*, 2, 08, 23–30.

³ Інглгарт, Р. (2008) *Культура і демократія. Незалежний культурологічний часопис "Г"*, 53, 08, 72-88.

⁴ Хантінгтон, С. (2005). *Три хвилі демократизації*. Київ: Смолоскип, 574-582.

⁵ Колодій, А.Ф. (2002) *Демократія в глобальному контексті*. Київ: Видавництво, 67-98.

Дослідники відзначають, що сучасний етап демократизації суспільства характеризується рядом особливостей, які стали підтвердженням складності і багатозначності розглянутого процесу. На думку В.М. Іванова, який у соціологічному контексті аналізував на початку 90-х років ХХ ст. проблеми перехідного стану суспільства: «перехідний стан радянського суспільства з його загостреними проблемами та посиленою нестабільністю відобразився на масовій свідомості: виділилася тенденція до поляризації масової свідомості». Відповідно, для успішності процесів демократизації необхідні зміни у політичній свідомості індивідів. Для ефективності демократичних перетворень недостатньо провести зміни у структурі політичних інститутів. Лише за умов наявності демократичних детермінант масової свідомості можливо провести реальну демократичну трансформацію на політико-інституціональному, економічному тощо рівнях¹.

У сучасній Україні інститути громадянського суспільства є основним фактором, здатним визначити саме такий вектор демократизації. Вони є значною мірою трансляторами західного способу життя, західних соціокультурних стереотипів у нашому повсякденні. Але вони ще досить слабкі для досягнення реальних результатів. Нерозвиненість інститутів громадянського суспільства гальмує процеси демократизації країни, штовхає її на антидемократичний шлях євразійства. Звідси впливає значна роль громадянського суспільства у формуванні демократичних соціальних практик і управлінні ними.

На думку Л. Харрісона², роль культури в осмисленні суспільством демократичних процесів є пріоритетною, причому, культурі в демократичному суспільстві притаманні базові специфічні параметри. Натомість, труднощі, які позначаються на рівні життя в Україні, пов'язані із соціальними і культурними проблемами, які перебувають поза межами впливу інституційних рішень, а, отже, поза межами державної політики. Ринкові реформи ще не набули ефективної динаміки саморозвитку, тому в українському суспільстві не сформовані морально-етичні засади забезпечення індивідуальної свободи і всіх її цінностей.

Таким чином, можна виокремити три основних види умов демократизації суспільства: економічні, політичні, соціальні³.

1. Економічні умови – це створення в суспільстві досить розвинутої ринкової економіки, яка передбачає:

- товарний спосіб виробництва, заснований на індустріальних і постіндустріальних технологіях;
- стабільні, прозорі закони і правові акти, що регулюють ринкові відносини в країні;
- рівні для всіх умови підприємницької та фінансової діяльності;
- вільну конкуренцію різних форм власності та недопущення створення монополій;
- захист вітчизняного ринку від зовнішнього впливу. Ринкова економіка є інститутом демократії. Вона перешкоджає концентрації економічної і політичної влади в руках небагатьох, стимулює розвиток свободи, підприємливості, відповідальності та ін.

2. Політичні умови – це створення правової демократичної держави, що передбачає:

- наявність розвинутого громадянського суспільства;
- правова рівність всіх громадян і гарантія законних прав і свобод;
- загальність прав і їх поширення на всіх громадян та інститути;
- взаємну відповідальність держави і особистості;
- суверенітет народу, визнання того, що народ є основним джерелом влади, а державна влада носить представницький характер;
- реальний поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову.

3. Соціальні умови – це формування громадянського суспільства, що складається з вільних, незалежних від свавілля держави громадян, здатних захищати свої права та інтереси. Таке демократичне суспільство передбачає:

- розмежування компетенцій держави і суспільства, незалежність інститутів громадянського суспільства від держави;
- демократію і плюралізм в політичній сфері;

¹ Застава, І.В. (2008). Економічні інтенції лібералізму в демократичних суспільствах. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Питання політології*, 825 (13), 08, 66-72.

² Гаррісон, Л. (2008). *Незалежний культурологічний часопис "І"*, 53, 08, 14-21.

³ Held, D. (2006). *Models of democracy*. Stanford: Stanford University Press (Third Edition), 408.

- ринкову економіку, основу якої складають недержавні підприємства;
- економіку, засновану на індустріальних і постіндустріальних технологіях;
- наявність середнього класу як соціальної основи громадянського суспільства.

Процес переходу до демократії поєднує різноманітні за своїм характером, моделями і результатами суспільно-політичні трансформації, що відбуваються на сучасному етапі демократизаційної хвилі. На погляд А. Ю. Мельвіля, це поняття, дає змогу відобразити різноманітні форми й обставини, багатоваріантність кінцевих форм суспільних трансформацій¹. Одночасно воно містить у собі конотацію про відсутність гарантованості переходу до демократії та її консолідації. Зазначимо, що поняттям «демократизація» позначаються поліморфні процеси переходу від одного суспільного і політичного стану до іншого.

Зазначимо, що сліпе копіювання західних стандартів не завжди дає ефективний результат, оскільки успішність демократизаційних процесів і, відповідно, впровадження нових демократичних інститутів навряд чи можуть бути ефективними без врахування специфіки культурно-історичних традицій конкретної спільноти. Проблеми введення нових демократичних інститутів та ефективності їх функціонування стосуються не лише влади, але й громадянського суспільства. Отже, демократизація – один з основоположних принципів безконфліктного функціонування суспільства. Демократизація суспільного життя і державних інститутів полягає в виборності різних органів державної влади, використання різноманітних засобів масової інформації та комунікації для вироблення громадянами свого ставлення до цих органів і активного впливу на їх діяльність, легітимності протесту проти порушення демократичних прав і свобод, розвитку багатопартійності.

References:

1. Garrison, L. (2008). *Chomu kultura maye znachennya* [Why culture matters]. *Independent cultural magazine "Y"*, 53, 08, 14–21. [in Ukrainian]
2. Golovko, I.V. (2010). *Liberalna demokratsiya: umovy formuvannya ta specyfika stanovlennya* [Liberal Democracy: Conditions of Formation and the Specificity of Formation]. Chernivci: without the publisher. [in Ukrainian]
3. Zastava, I.V. (2007). Vytoky liberalno-demokratychnyh idej: ogyad konceptualnyh pidxodiv [Origins of liberal-democratic ideas: an overview of conceptual approaches.]. *Visny`k Kharkivskogo nacional`nogo universy`tetu imeni V. N. Karazina. Seriya: Pytannya politologiyi* [Bulletin of Kharkov National University named after V. N. Karazina. Series: Political Science], 785 (10), 07, 116-122. [in Ukrainian].
4. Zastava, I.V. (2008). Ekonomichni intenciyi liberalizmu v demokratychnyh suspilstvax [The economic intentions of liberalism in democratic societies.]. *Visny`k Kharkivskogo nacional`nogo universy`tetu imeni V. N. Karazina. Seriya: Pytannya politologiyi* [Bulletin of Kharkov National University named after V. N. Karazina. Series: Political Science], 825 (13), 08, 66–72. [in Ukrainian].
5. Ilin, M.V. (1996). Demokratsija i demokratizacija [Democracy and democratization.]. *Polis*, 5, 96, 146–162. [in Ukrainian].
6. Inglgart, R. (2008). Kultura i demokratsiya [Culture and democracy.]. *Independent cultural magazine "Y"*, 53, 08, 72-88. [in Ukrainian].
7. Kolodij, A.F. (2002). *Demokratsiya v global`nomu konteksti* [Democracy in a global context.]. Kyiv: Vydavnytstvo. [in Ukrainian].
8. Kucz, G.M. (2007). Liberalizm i demokratsiya: perypetiyi spivisnuvannya [Liberalism and democracy: the conflict of coexistence], *Viche*, 12, 07, 17-20. [in Ukrainian].
9. Mizes, L.F. (2002). *Sutnist «laissez-fair»* [The essence of «laissez-fair»]. Kyiv: Smolosky. [in Ukrainian].
10. Trebin, M.P. (ed.) (2015). *Politologichnyj encyklopedychnyj slovnyk* [Political Encyclopedic Dictionary]. Kharkov: Pravo. [in Ukrainian].
11. Romanyuk, O. (2004). *Tranzytyvni demokratsiyi (pro vyznachennya xarakteru politychnyh rezhyziv perexidnyh suspilstv)* [Transitive democracies (on the definition of the nature of the political regimes of transition societies)]. *Lyudyna i polityka* [Man and politics], 2, 08, 23–30. [in Ukrainian].
12. Khantington, S.F. (2005). *Try hvyli demokratyzaciyi* [Three Waves of Democratization]. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
13. Held, D. (2006). *Models of democracy*. Stanford: Stanford University Press (Third Edition). [in English].

¹ Куц, Г.М. (2007). Лібералізм і демократія: перипетії співіснування. *Віче*, 12, 07, 17-20.